

בית הכנסת של כל העולם" - יהודי אפגניסטן בירושלים"

בן-ציון יהושע-רז

"שלושה אחים אנחנו... רוחי הגיעתני לעלות לארצינו הקדושה, ארץ אשר ישבו אבותינו... ואשר לשמה ולזכרה תאות נפשנו... הנה אין ספק נתחייבנו תודה למקום ב"ה [ברוך הוא] על כל הטובה אשר גמלנו והעבירנו את הים לחיים טובים ולשלום ולחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו, ואילו היה בית-המקדש קיים היינו מביאים קרבן תודה..."

כך תיאר מולא בנימין גול-שאולוף, מנהיג יהודי אפגניסטן בירושלים במשך שלושה עשורים ומראשוני העולים, את נסיבות הגעתו לירושלים בשנת 1892 (תרנ"ב). בשנת 1929 כבר מנה יצחק בן-צבי 176 עולים מאפגניסטן בירושלים, רובם ככולם התגוררו בשכונת הבוכארים.

השבטים האבודים ואפגן בן קיש

מסורות קדומות בקרב השבטים האפגניים המוסלמים מייחסות את מוצאם לשבט בנימין ולנסיך אפגנה, נכדו של המלך "שארוול בין-קאיס" - שאול בן קיש. את מיקומם הם מסבירים בהיותם צאצאי "בני-איסראל" [בני ישראל] שהוגלו בחורבן בית-המקדש הראשון: "וַיָּבִיאוּם לְחֵלֶח וְחִבּוּר וְהָרָא וְנָהָר גּוֹזָן עַד הַיּוֹם הַזֶּה." (דברי הימים א, ה כ"ו). יהודי אפגניסטן מזהים את "חבור" במעבר ההרים ח'ייבר, את "הרא" בעיר הראט ואת "גוזן" בעיר גאזני שעל גדת נהר גאזני, במזרח אפגניסטן. ר' משה אבן-עזרא (1135 – 1055) כותב בפירושו לפסוקים על גלות אשור כי "אפשר שגוזן היא מדינת גזנה, שהיא עיר הבירה של כוראסאן" ומוסיף כי נאמר לו שבגזנה יש 40,000 יהודים. הנוסע בנימין מטודלה מציין במאה ה-12 את "גזנה העיר הגדולה שעל נהר גוזן ובה כמו פ' [80] אלף מישראל". חכמי הקראים דניאל אל-קומיסי ופת בן עלי מזכירים כבר במאה התשיעית בפירושיהם לספרי הנביאים את "כל מדינות כוראסאן" כמקום גלותם של עשרת השבטים. במקורות מוסלמים נזכרים נכבדים וסוחרים יהודים בח'וראסאן החל במאה השמינית.

בימי הביניים היו קהילות יהודיות משגשגות בערים גאזני, הראט, באלך - אותה זיהה ר' סעדיה גאון בגוזן המקראית - ומרב, עליה מספר הגיאוגרף המוסלמי יאקוט כי עזרא הסופר התפלל בבית הכנסת שלה. במאה ה-20 חשפה הארכיאולוגיה נוכחות יהודית במקומות נוספים, דוגמת קאבול וקנדהאר. בעיר ג'אם שבחבל ח'וראסאן התגלה בית קברות יהודי ובו כ-90 מצבות, חקוקות באותיות עבריות ובניב היהודי-פרסי. מן התאריכים (הנתונים במניין השטרות) הסתבר כי הקדומה בהן היא משנת 1012 והמאוחרת מ-1249. בין תארי הנקברים, כולם גברים, ניתן

למצוא "ראש הסדרנות" (ראש הסדר, כלומר ראש הישיבה) וכן "ראש הכנסה" (=בית הכנסת), "ראש הקהל", "מלמד", "חכם" ואף "אלוף" - תואר כבוד לבכירי הישיבה בתקופת הגאונים.

"האפגאני ישנא את הפרסי ויאהב את היהודי"

במאה ה-13 פלשו המונגולים לאפגניסטן והחריבו את עריה. תושביהן היהודים היגרו לסין, לפרס ולבוכרה, וחלקם התאסלמו במהלך הדורות. נראה כי רק בראשית המאה ה-19 שבו היהודים, בעיקר מפרס, והקימו קהילות בערים שניטשו 600 שנה קודם לכן: קאבול, באלך והראט. רובם עסקו במסחר, בהיותם ממוקמים על "דרך המשי" וצירי המסחר בין סין והודו לפרס. ב-1828 מספר הנוסע ריטר כי "נטישות מסחריהם תפוצנה כל גלילות אזה העליונה עד ארץ סינים... ושום מקום לא יכשר להיות לבריה התיכון המבריה יחד את כולם בעיר קאבול".

לאחר פרשת אנוסי משהד (בפרס) ב-1839 היגרו מאות מהאנוסים מזרחה והתיישבו בהראט. ב-1884 תיאר השד"ר אפרים ניימארק את היחס האוהד ליהודים: "האפגאני ישנא את הפרסי ויאהב את היהודי, יחוס עליו ויחשבהו לאחיו". ליהודי אפגניסטן המסוגרת לא היה קשר עם מונטיפיורי, כי"ח או שליחים ותנועות ציוניים שפעלו במזרח, אך הכמיהה לציון פיעמה בהם. נכבדים יהודים מאפגניסטן שקיימו בסוף המאה ה-19 את מצוות ה"זיאה" - העלייה לרגל לירושלים – נוכחו בשינויים שחלו בעיר ובמוסדות הקהילה היהודית שבה. כך יצא מהראט לירושלים בשנת תרנ"ו (1895) מולא מתתיה גרג'י, מצאצאי אנוסי משהד ורב הקהילה בהראט, למסע שארך כמעט ארבעה חודשים. הוא התפלל בכתל המערבי ובקברי צדיקים ברחבי הארץ, השתתף בהילולת רשב"י במירון, הותיר תרומות בקבר רחל ובבתי החולים "ביקור חולים" ו"משגב לדך", הדפיס ספר בירושלים וקנה חלקת קבר בהר הזיתים. לקראת שובו לאפגניסטן נפרד ממנהיגי הקהילה היהודית בירושלים, הרב יעקב שאול אלישר (יש"א ברכה) והרב שמואל סלנט, וכתב "וכמה קשה לי היציאה... ה' יתברך ירחם עלי... ויזכנו לשוב עם כל בני לארץ הקודש". מולא מתתיה גרג'י אכן זכה לשוב לארץ הקודש, השתקע בירושלים בשנת תרס"ח (1908) ושימש בתפקידי ציבור בקהילה האפגנית-ירושלמית המתפתחת.

ירושלים - בית הכנסת של כל העולם

ההשתקעות בירושלים לא הייתה קלה ליהודים מאפגניסטן, שרובם היו סוחרים אמידים ונהנו מיחסים טובים עם שכניהם המוסלמים ועם השלטון המקומי בארץ מוצאם. בירושלים, לעומת זאת, שרר מתח רב בין הדתות השונות והורגשו נוכחות נוצרית, תרבות חילונית-מערבית ובעיות כלכליות. מולא יוסף גרג'י עלה לירושלים בשנת תרע"א (1911), שלוש שנים לאחר אביו מולא מתתיה. בספרו "עדות ביהוסף", פירוש לספר תהלים שהיה שגור על שפתי עדתו, הוא כותב תשירו ותזמרו להשם יתברך, שזכיתם לעלות ולדור בחצרות ה' בתוככי ירושלים [...] מבטיח ליושבי ירושלים שעזבו את עריהם ורוב סחורותם והשפעתם שהיה להם בחוצה לארץ ובאו לדור בציון עיה"ק והשם לא עזבם וכל רגע משגיח עליהם בפרטות, לפי שזה העיר יש בו שונאי הנשמה

ושונאי הגוף. יצה"ר [יצר הרע] משתדל יותר מחו"ל להחטיא בני אדם וגם הגויים של ירושלים יותר שונאים אותנו מגויים של חו"ל.

למרות הקשיים, קורא גר' לעדתו לעלות ולהתגורר בירושלים:

לא לחנם בחר ה' בציון וביעקב [...] נבחרים לדור בירושלים הנבחרת ענפי הגפן [...] ויש בני אדם חסרי המדע [מודעות] אינם רוצים לקבוע דירתם בירושלים מפני שאין בו משא ומתן והון ורכוש רב, הלא יש להם לדעת, שירושלים היא ממש בית-הכנסת של כל העולם מקום השראת השכינה [...] למי [...] שעוזב תענוגי חוצה לארץ ויבוא לדור בירושלים יושפע לו שפע וברכה

מנהר גוזן לגבעת שאול

חלק מהקשיים נפתרו בזכות פעילותם של ראשוני העולים מאפגניסטן. בנימין, נתנאל וישראל גול-שאולוף יסדו את שכונת "גבעת שאול" הראשונה בירושלים, בסמוך לשכונת "רחובות" הבוכרית. השכונה נקראה ע"ש אביהם, שאול גול, ומכאן גם שם משפחתם "שאולוף" – בן-שאול. האחים גול-שאולוף רכשו קרקעות ובתים בשכונת הבוכרים וסביבותיה למען יוצאי אפגניסטן וכך יצרו, בסיוע משפחות נוספות מבני העדה, תשתית קליטה לעולים בראשית המאה ה-20. הם דאגו להקמת בית-כנסת מכספי עיזבונם של חג' אדוניהו הכהן, מאנוסי משהד, העומד עד היום ברחוב הנושא את שמו בשכונת הבוכרים. יהודי אפגניסטן קיימו קשרים הדוקים עם קהילות משהד ובוכרה, הן בארצות מוצאם והן בארץ הקודש, וחלקם שימשו כפרנסים ורבנים במסגרות העדה הבוכרית בירושלים.

שלושת האחים גם הקימו בית דפוס והוציאו לאור כתבי-יד בפרסית-יהודית שהובאו ארצה מבוכרה, וכן תרגומים מעברית. במפעלי הדפוס נטלו חלק בני משפחת גר'י, ידידיה יוסף הראתי ואחרים. הספרים מומנו ע"י עולי-הרגל מאפגניסטן ומבוכרה והופצו בקהילותיהם בשוכם למקומות מוצאם, וכך חיזקו את זיקת הקהילות לירושלים. עולים אמידים בנו בתי חצר מפוארים בשכונת הבוכרים ובשכונותיה, בית ישראל וכרם אברהם, ודאגו להקמת בתי כנסת ובתי הקדש לעניים.

מרכזם של בני העדה עבר בראשית תקופת המנדט הבריטי משכונת "גבעת שאול הבוכרית" אל בית הכנסת "ישועה ורחמים" בשכונת בית ישראל הסמוכה. בשנת 1926 נבחרו שבעה "טובי העדה" לנהל את ענייניה, וכך לראשונה התבדלה העדה וקם "ועד עדת יהודי אפגאניסטאן בארץ ישראל". הוועד, בראשות יעקב סימן-טוב ובנימין גול-שאולוף, הקים מוסדות סעד וחינוך ודאג לחלוקת כספים ומצרכי מזון, לסיוע בשכר-לימוד וברכישת תרופות לעניים, לפעילות חינוכית לצעירים ואף לרכישת חלקה ובה 250 קברים לבני העדה בהר הזיתים. צעירי העדה לא הסתפקו במסגרות הקיימות, שלא הכילו את שלל יזמותיהם, והקימו באייר תרצ"ד (1934) את אצ"א – ארגון צעירי אפגניסטן. אצ"א דאג לפעילות חינוכית ותרבותית: הרצאות, שיעורי ערב, ספרייה, עיתון קיר ואף ארגון נשפים והצגות. כן הקימו קופת מלווה לחברים ובית-כנסת לצעירים בלבד, "שכל חברינו יבואו להתפלל". במצב רוח עליו ומרומם ומכאן היסוד לאחדותנו.

בשנות ה-30 וה-40 סבלו היהודים שנותרו באפגניסטן מגירושם, גזירות ועלילות דם, וכן מהגבלת המסחר, מקור פרנסתם הכמעט-בלעדי. ועד העדה של יהודי אפגניסטן בירושלים ניסה לסייע, אך היה חסר השפעה במוסדות הלאומיים ואף ספג ביקורת מוועד העדה הנמרץ בתל-אביב. ב-5.7.1945 כתב דניאל גול, יו"ר ועד העדה בירושלים, לסוכנות היהודית ולנציגי הג'וינט בבקשה לעזרה כספית ולהקצבת רישיונות עלייה למען יהודי אפגניסטן "בטרם יהפכו לעצמות יבשות", אך רק ב-1950 החלה עליית 4,000 הנותרים לישראל.

באמצע שנות ה-50 נותרו באפגניסטן כ-200 משפחות יהודיות בלבד, ומספרן הצטמצם בתהפוכות העשורים האחרונים. על הקשר בין אנשי העדה בירושלים לבין אחיהם שנותרו באפגניסטן מעיד גם לוח זיכרון בבית-הכנסת "ישועה ורחמים", עליו מונצחת תרומתם של יהודי הראט ששלחו לבית הכנסת שטיחים צבעוניים, כמיטב המסורת... באפגניסטן השסועה נותרו כיום רק יהודים ספורים, אך "בני העדה פעילים ברחבי הארץ ובירושלים – הלא היא "בית הכנסת של העולם".

לעיון נוסף

י' בצלאל, עדה בפני עצמה: יהדות אפגאניסטאן וחיטובה בין עדות פרס ובוכארה, פעמים 79 (תשנ"ט), 15-40

ב"צ יהושע-רז, מנדחי ישראל באפגאניסטאן לאנוסי משהד באיראן, ירושלים תשנ"ב
ש' שקד, ידיעות חדשות על יהודי אפגאניסטאן בימי הביניים, פעמים 79 (תשנ"ט),

14-5